

Jména činitelská (*nomina agentis*) ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna

Agentive Nouns (*nomina agentis*)
in Josef Jungmann's *Slovník česko-německý*

EMILIYA MAKEDONSKA

Sofijská univerzita Sv. Klimenta Ochridského
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1244-3508>
E-mail: emakedonska65@abv.bg

Abstract: The article analyzes *nomina agentis* in Czech language. The material is from Czech-German dictionary by Josef Jungmann (I–V, 1835–1839). The analysis is based in the onomasiological theory of the M. Dokulil. Derivatives are divided into word-formation types. The most numerous are the derivatives with the suffix *-tel* and *-č*, followed by the derivatives with the suffixes *-ník* and *-ce*.

Abstrakt: Činitelské názvy osob představují velmi početnou skupinu substantiv. V centru naší pozornosti je tvoření činitelských jmen (*nomina agentis*) na materiálu ze *Slovníku česko-německého* Josefa Jungmanna (JS). Analýza excerpovaného materiálu je na základě onomaziologické teorie českého lingvisty M. Dokulila. V souladu s touto teorií útvary jsou uspořádány podle slootovorných typů (ST). Nejčetnější jsou v JS představeny slootovorné typy s příponou *-tel* a *-č*, dále pak slootovorné typy s příponou *-ník* a *-ce*.

Bohemistika, 2026 (1) © The Author(s). Published by: Adam Mickiewicz University in Poznań, Open Access article, distributed under the terms of the CC Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International licence (BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Keywords: Czech language, word-forming type, dictionary, *nomina agentis*, suffix

Klíčová slova: čeština, slootovorný typ, slovník, činitelská jména, formant

V centru naší pozornosti je tvoření činitelských jmen (*nomina agentis*) v češtině na materiálu ze *Slovníku česko-německého* Josefa Jungmanna (d. I–V, 1835–1839). Při analýze vycházíme z onomaziologické teorie českého lingvisty M. Dokulila.

Činitelské názvy osob představují v češtině početnou skupinu substantiv; příčinou je možnost širokého využití činitelských sufixů vzhledem k jejich snadnému spojování s několika slovesnými typy, se základy adjektiv a dějových substantiv (MČ I, 1986, s. 234).

Slootovorný typ s příponou *-tel*

Počet činitelských jmen tohoto slootovorného typu (ST) v slovanských jazycích je velmi hojný. Charakteristickým rysem této přípony je její neproduktivnost v lidovém jazyce. Ve své funkci slovanská přípona *-tel* odpovídá funkci sufixu *-ter*, jehož pomocí se tvoří stejná slootovorná kategorie např. v latině a řečtině. Tato sémanticko-funkční shoda vede k otázce, jaký je vlastně původ slovanských forem. Starší čeští gramatikové předpokládali, že základem tvoření tohoto ST je infinitiv slovesa, tj. za příponu považovali jen *-el* (Hauser, 1978, s. 28). W. Vondrák (1906, s. 318) se domníval, že podoba *-tel* vznikla v důsledku disimilace staré ide. přípony *-ter* – tam, kde v kořeni už nějaké *-r* bylo. Naproti tomu podle V. Machka (1927, s. 233–238) vznikla přípona *-tel* až na slovanské půdě.

Na původ slovanského sufixu *-tel* však existují i jiné názory, např. bulharský lingvista I. Galabov (И. Гълъбов) (1968, s. 61) se domníval, že přípona *-tel* není slovanským ekvivalentem ide. sufixu *-ter* a že její původ je třeba hledat v chetitské, v analogickém sufixu *-talla-*, jímž se tvoří chetitská *nomina agentis*. Tímto výkladem I. Galabov upozornil na skutečnost, že mezi praslovanštinou a maloazijskými jazyky mohl existovat blízký vztah.

Tvoření činitelských jmen s příponou *-tel* bylo živé a produktivní po celý historický vývoj češtiny a v době národního obrození, v porovnání s obdobím starším, došlo k jeho rozšíření. Náš materiál z JS obsahuje 736 jednotek tohoto ST. Útvary jsou derivovány přímo od sloves (základních nebo odvícených), a to obojího vidu. Obecně lze tyto útvary charakterizovat jako „názvy osob podle povahy a druhu jejich činnosti“ (Dokulil, 1967, s. 17) – z toho vyplývá, že základem derivatů v zásadě bývají slovesa akční. Přípona *-tel* přistupuje k slovesnému kmeni. Útvary jsou odvozeny od sloves s minulým kmenem na *-a-*, *-i-*, *-ova-*, *-e/-ě*, jen u útvaru *tisknutel* je zachován kmen na *-nu/-nou-*. V ojedinělých případech jsou tato substantiva tvořena od sloves bez infinitivní přípony : *pitel*, *žitel*. V několika případech jsme zaznamenali deriváty fundované zvrtnými slovesy (viz dále).

I. Útvary od sloves nedokonavých (celkem 408).

1. Od sloves základních (374) :

- 1.1. Od sloves s minulým kmenem na *-i-* (148), např.: *bavitel*, *branitel*, *cenitel*, *čistitel*, *dařitel*, *hajitel*, *choditel*, *ličitel*, *měřitel*, *ničitel*, *platitel*, *ručitel*, *spořitel*, *šetřitel*, *tvořitel* aj.
- 1.2. Od sloves s minulým kmenem na *-ova-* (116), např.: *cestovatel*, *natahovatel*, *obhajovatel*, *slibovatel*, *vypravovatel* aj.
- 1.3. Od sloves s minulým kmenem na *-a-* (78), např.: *badatel*, *čerpateľ*, *jednatel*, *chovatel*, *nakladatel*, *smrkatel*, *zkoumatel* aj.
- 1.4. Od sloves s minulým kmenem na *-e/-ě* (16). U těchto útvarů jde o výskyt varianty *-itel* (s *-i-* pod vlivem přítomného kmene), např. *dodržitel*, *dohanitel*, *nabízitel*, *pobízitel*, *roznášitel*, *slyšitel* aj.
- 1.5. Od sloves bez kmenotvorné přípony (2): *pitel*, *žitel*.
- 1.6. Od sloves zvrtných, např.: *divitel* : *divit se*, *chlubitel* : *chlubit se*, *obavatel* : *obávat se*, *potazovatel* : *potazovat se*, *usměvatel* : *usmívat se*.

2. Od sloves odvozených (34) :

- 2.1. Od sloves odvozených od podstatných jmen
 - a) od sloves s minulým kmenem na *-i-*, např.: *hromaditel*, *kvasitel*, *mučitel*, *trýznitel* aj.

- b) od sloves s minulým kmenem na *-ova-*, např.: *formovatel*, *jmenovatel*, *kamenovatel*, *sněmovatel* aj.

2.2. Od sloves odvozených od přídavných jmen

- a) od sloves s minulým kmenem na *-a-*: *rovnatel*,
- b) od sloves s minulým kmenem na *-i-*: *horšitel*, *hustitel*, *lepšitel*, *měkčitel*, *menšitel* aj.

II. Útvary od sloves dokonavých (celkem 328)

1. Od sloves s minulým kmenem na *-i-* (289), např.: *doručitel*, *naplnitel*, *objevitel*, *přidělitel*, *ranitel*, *učitel*, *ukrotitel* aj.
2. Od sloves s minulým kmenem na *-a-* (30), např.: *narovnatel*, *objednatel*, *projednatel*, *spachatel*, *zakazatel* aj.
3. Od sloves s minulým kmenem na *-ova-* (5): *pobojovatel*, *slitovatel*, *stavovatel*, *stravovatel*, *ubytovatel*, *vybojovatel*.
4. Od sloves s minulým kmenem na *-e/-ě* (2): *přidržitel*, *odhanitel*. V těchto případech lze vydělit rozšířenou variantu *-itel* podobně jako výše, v bodě 1.4.
5. Od sloves typu tisknout: *postihnout* : *postižitel*, *potáhnout* : *potážitel* (rozšířená varianta *-itel*- spojená a alternací *h* : *ž*).

Pokud jde o významovou stránku, činitelská jména od dokonavých sloves často pojmenovávají osobu nejen podle činnosti jednorázové, nýbrž i podle činnosti opakované – v takových případech jde o druhotnou funkci útvarů od dokonavých sloves (Dokulil, 1967, s. 30). Přesnější rozlišení mezi aktem a akcí (mezi dokonavým a nedokonavým fundujícím slovesem) lze předpokládat u útvarů jako např. *zlepšitel* : *zlepšovatel* ‘kdo zlepšil, nebo zlepšuje’ (V : 698), *vykonatel* : *vykonavatel* ‘kdo vykonal nebo vykonává’ (V : 275). Některá činitelská jména na *-tel*, uvedená v JS jsou fundována slovesy dokonavými, ačkoli jejich význam by předpokládal odvozující sloveso nedokonavé, např. *kupitel* ‘kupující’ (II : 227), *udatel* ‘udávající’ (IV : 703), *shromážditel* ‘shromáždící’ (IV : 79). Opačný případ, tj. činitelské jméno odvozené od nedokonavého slovesa mající význam aktora, lze zaznamenat u derivátu *zlepšovatel* ‘kdo zlepšuje’ a ‘kdo zlepšil’ (V : 698).

Náš materiál z JS dokládá četné zastoupení slovotvorných synonym : nejčastěji jde o substantiva s příponou -č, dále pak s příponami -ce, -ník, -ec, -l, -čí, -ář, např.:

- **-č:** *bořitel : bořič, čerpatel : čerpač, davatel : davač, hladitel : hladič, nakladatel : nakladač* aj.
- **-ce :** *dařitel : dárce, hlasatel : hlásce, nastupovatel : nástupce, obhajitel : obhájce, platitel : plátce* aj.
- **-ník:** *budovatel : budovnik, kamenovatel : kamenovnik, následovatel : následovnik, pracovatel : pracovník* aj.
- **-ec:** *plovatel : plovec, půjčovatel : půjčec* aj.
- **-l:** *dodatel : dodal, dovolitel : dovolil, hasitel : hasil* aj.
- **-čí:** *pohonitel : pohončí.*
- **-ář:** *vladatel : vládář.*

Slovotvorný typ s příponou -č

Přípona -č neexistovala v epoše baltoslovanské (Bajec, 1950, s. 122), ale v slovanských jazycích je značně rozšířená. Její původní starší podoba byla -čъ (viz Dokulil, 1956, s. 63). Útvary tohoto slovotvorného typu se odvozují od sloves (předmětových a nepředmětových) a pojmenovávají osobu podle obvyklé, trvající činnosti nebo funkce. Na rozdíl od činitelských jmen s formantem -tel ukazují činitelská jména s příponou -č na činnost spíše hmotnou, mající povahu fyzické práce, případně také na sklon k nějaké nežádoucí činnosti. Jiný rys činitelských jmen na -č je jejich schopnost přenášet se i na jména nástrojů, prostředků činnosti.

V JS jsme zaznamenali 733 jednotky tohoto slovotvorného typu. Převážná většina je fundována slovesy nedokonavými (prostými i odvozenými). Materiál dokládá i útvary odvozené od dokonavých sloves (104), které Jungmann často uvádí vedle podob od sloves nedokonavých. Jde patrně o Jungmannův pokus dotvářet protějšky dokonavé k nedokonavým. Podle R. V. Kravčuka (1957, s. 266) lze tento jev (tj. tvoření derivatů od sloves dokonavých) považovat za projev vlivu polštiny nebo dosud přežívajících starších slov. V materiálu se vyskytují i útvary odvozené od sloves cizího původu, většinou německé-

ho. Jde o případy jako : *hemovač : hemovat* (něm. hemmen), *šarovač : šarovat* (něm. scharren), *šňupač : šňupat* (něm. schnupfen), *skášeč : skášet* (rus. skášet'), *potakač : potakat* (rus. potakat').

Přípona přistupuje k infinitivnímu kmeni končícímu na samohlásku. Slovesa mohou být prostá nebo odvozená (od substantiv, někdy i od adjektiv). Útvary lze podle kritéria kmenotvorného formantu fundujícího slovesa zařadit do 4 základních skupin : útvary na -ovač (od sloves na -ovat: *vychlazovač*), útvary na -ač (od sloves na -at: *dmychač*, s podskupinou na -ávač od sloves na -ávat: *poptávač*), útvary na -ič (od sloves na -it: *šetřič*) a útvary na -eč (od sloves na -et : *hazeč*). Kromě těchto skupin M. Dokulil (1967, s. 35) vyděluje i samostatnou skupinu jmen s dlouhou podobou přípony -áč: v zásadě kvantita kmenové přípony -a zůstává nedotčena, dlouhé -á je u jmen jednoslabičných (*hráč*) a to ve shodě s dlouhou samohláskou v infinitivu fundujícího slovesa. Zřídka je kmenové -a- prodlouženo v důsledku expresivního charakteru derivátu (*mlaskáč*). U útvaru *oráč* se vyskytuje stará délka (Dokulil, 1967, s. 36).

V JS jsme zaznamenali výskyt rozšířených variant přípony -ač, -eč (-ěč), -ič (celkem 31 případů). Například :

- **-ač:** *propovědač, předpovědač, proštěpač, dojač, trubač, naplavač* aj.
- **-eč/-ěč:** *podpaleč, pozdravěč, přilepěč, úpravěč* aj.
- **-ič:** *čumič, hledič, vidič.*

A. Útvary od nedokonavých sloves (celkem 631)

I. Od sloves prostých

1. Od sloves základních :

- a) od sloves s minulým kmenem na -a- (407), např.: *jíkač, hadač, chytač, kašlač, konač, lapač, mazač, nakladač, řehtač* aj.
- b) od sloves s minulým kmenem na -i- (107), např.: *bořič, čistič, dělič, kadič, lepič, modlič* aj.
- c) od sloves s minulým kmenem na -ova- (66), např.: *dokazovač, kupovač, pozlacovač, rozdělovač* aj.

d) od sloves s minulým kmenem na -e/-ě- (39), např.: *doháněč*, *donašeč*, *držeč*, *klaněč*, *objížděč* aj.

e) od sloves bez kmenové předpony: *dříč*

2. Od druhotných předponových imperfektiv, např.: *dohlídač*, *do-dávač*, *nařikač*, *ometač*, *podavač* aj.

II. Od sloves odvozených. V našem materiálu jsme zaznamenali celkem 11 jednotek. Od desubstantivních: *kamenovač*, *lemovač*, *plodič*, *špinič*, *pitvač* (podle Machka, 1968, s. 452), *sedlač*, *trestač*; od deadjektivních: *kratič*, *rovnač*, *teplič* (slc.). Kromě toho v JS se vyskytují deriváty od nedokonavých sloves s primární onomato-poickou motivací, např. *buchač*, *cinkač*, *frkač*, *hafač*, *hukač*, *hulakač*, *chrapač*, *pukač*, *škrkač*.

B. Útvary od sloves dokonavých (celkem 103). Největší je počet jmen odvozených od sloves s minulým kmenem na -a-, na -i- a na -e/-ě-:

1. Od sloves s minulým kmenem na -a- (82), např.: *dokazač*, *na-řezač*, *oběhač*, *oklamač*, *oblizač*, aj.

2. Od sloves s minulým kmenem na -i- (15), např.: *donosič*, *do-pudič*, *obnovič*, *provodič*, *ranič*, aj.

3. Od sloves s minulým kmenem na -e/-ě- (4): *rozstavěč*, *namáčeč*, *povaleč*, *přistavěč*

Náš materiál z JS dokládá největší počet slovotvorných synonym s příponou -tel, a -l, dále i s příponami -ce, -ák, -ař, -ník, -oun, -oň. Například: *čerpač* : *čerpatel*, *hledáč* : *hledatel*, *konač* : *konatel*, *broukač* : *broukal*, *dlabač* : *dlabal*, *jíkač* : *jíkal*, *davač* : *dávce*, *doznavač* : *doznávce*, *platič* : *plátce*, *brusič* : *brusák*, *divač* : *divák*, *reptač* : *repták*, *dopomahač* : *dopomocník*, *mlsač* : *mlsoun*, *latač* : *latař*.

Slovotvorný typ s příponou -ce

Hlásková podoba přípony -ce vznikla ve slovanštině zkřížením přípony -ьсь s příponou -а, přejatou z abstraktních názvů činnosti – původně měla podobu -ьса. V staroslověně existovalo 11 dokladů tohoto ST (viz Sławski, 1963, s. 84). V západoslovanských jazycích si přípony -ьсь (dnešní -ec) a -ьсь (dnešní -ce) zachovaly produktivitu

a došlo k rozlišení jejich starých významových funkcí: přípona -ьсь se spojovala jen s kmeny adjektiv a její původní významová oblast byla omezena funkcí nositele vlastnosti; v oblasti činitelských jmen nabyla převahy přípona -ьса (viz Dokulil, 1956, s. 64–65). V oblasti slovanských nářečí, z nichž se později vyvinuly východoslovanské a jihoslovanské jazyky, se produktivita přípony -ьса snižovala a převahy nabyla přípona -ьсь (dnešní -ec).

Tvoření činitelských jmen příponou -ce v češtině zaznamenali již V. J. Rosa a J. Dobrovský. Podle D. Šlosara (1982, s. 135) právě v době národního obrození došlo k zvratu ve využívání této přípony : začal proces odvozování činitelských jmen na -ce od jmen dějových (především bezformantových).

V JS jsme zaznamenali 146 jednotek tohoto slovotvorného typu. Pojmenovávají osobu podle oboru činnosti, resp. funkce. Deriváty jsou fundovány nejen slovesy (*chránce*), nýbrž i dějovými jmény (*únosce*).

Činitelská jména tohoto slovotvorného typu mohou být odvozována od sloves dokonavého u nedokonavého vidu, např. *ochránce*, *doradce*, *nálezce*, *chránce*, *klamce*, *rádce*. Ve shodě s tím mohou mít význam provedeního aktu (odpovídající dokonavému slovesu) nebo obvyklé, trvající činnosti (odpovídajícímu nedokonavému slovesu). Příznačné však pro útvary tohoto ST je, že po sémantické stránce dochází k neutralizaci vidového významu základového slovesa, srov. *obhájce* : *obhájiti* : *obhajovat*. K stírání vidového významu přispívá i vidová neurčitost příslušných dějových jmen.

Přípona -ce přistupuje k zavřenému slovesnému základu bez kmenotvorné infinitivní přípony (tj. ke kořeni končícímu na souhlásku). Většinou jde o slovesa, která mají minulý kmen s příponou -i: *brodit* : *brodce*, *hanit* : *hance*, *chránit* : *chránce*, *mluvit* : *mluvce*, *radit* : *rádce*. V JS jsou však doloženy i deriváty od sloves s minulým kmenem na -a *klamat* : *klamce*, s minulým kmenem na -e/-ě *popouzet* : *popuzce*, *vytvářet* : *vytvářce* a od sloves s nulovou kmenotvornou příponou v infinitivním kmeni *krást* : *krádce*. V případech, kdy slovesný základ končí na samohlásku, přistupuje přípona -ce k přítomnému kmeni: *bít* :

bijce. Měkké *d*, *t*, *n* ztrácejí před příponou *-ce* měkkost, srov.: *vodit* : *vůdce*, *platit* : *plátce*, *chránit* : *chránce*. Činitelská jména s příponou *-ce* se mohou vztahovat i k dějovým jménům a pak je lze považovat za útvary konatelského významu (viz Čermák, 1990, s. 44–46). Rozhodnout jednoznačně, zda dané činitelské jméno je odvozeno od slovesa nebo od dějového jména, je u některých derivátů jen stěží možné – srov. např.: *dárce* : *darovat* : *dar*, *plátce* : *platit* : *plat* ap. V podobných případech ovšem není důležité, jak bylo vytvořeno jméno; záleží na tom, jak se toto jméno (při vzniku nebo později) zařadilo do kolektivního jazykového vědomí (Dokulil, 1967, s. 52).

V JS se u ST s příponou *-ce* vyskytují slovotvorná synonyma s příponami *-tel*, *-č*, *-ník*, *-ec*. Jednoznačně převažují slovotvorná synonyma s příponou *-tel*, početný výskyt mají i útvary s příponou *-ník* a *-č*. Například : *hubce* : *hubitel*, *mluvce* : *mluvitel*, *skládce* : *skladatel*, *drápece* : *drápač*, *chránce* : *chranič*, *přepravce* : *přepravěč*, *mluvce* : *mluvec*, *tvůrce* : *tvorec* aj.

Slovotvorný typ s příponou *-ec*

Přípona *-ec* měla praslovanskou podobu *-ьнѣ* zděnou z období baltoslovanského. Sémanticky mají jednotky tohoto slovotvorného typu velmi blízko k činitelským jménům s příponou *-ce*, s nimiž mají společný formant *-c-*. Útvary na *-ec* abstrahují od aktuální činnosti, nejčastěji pojmenovávají osobu podle oboru její činnosti.

V JS jsme zaznamenali 99 jednotek tohoto ST. Slovotvorným základem je kmen nedokonavého slovesa bez infinitivní kmenotvorné přípony, tj. kořen končící na souhlásku, např. *dojec*, *jezdec*, *brusec*, *honec*, *chodec*, *kovec*, *lovec* aj. Slovesa mohou být :

- a) s minulým kmenem na *-e/-ě* : *pištěc*, *vlačec* aj.
- b) s minulým kmenem na *-i-* : *brusec*, *honec*, *lomec*, *mlatec* aj.
- c) s minulým kmenem na *-a-* : *kovec*, *plavec*, *řezec* aj.
- d) s minulým kmenem na *-ova-* : *veršovec*

U útvaru *pěvec* lze pozorovat složitější situaci : hodnotí se jednak na pozadí minulého kmene slovesa *pěti* (tj. vyskytá se rozšířená va-

rianta přípony *-v-ec*), jednak poukazuje k slovům *opěvovat*, *zpěvák* a jejich společnému jmenovateli *pěvati* (Dokulil, 1967, s. 57).

U slovotvorného typu činitelských jmen s příponou *-ec* se někdy lze setkat s možnou paralelní motivací: derváty se opírají jednak o slovesa, jednak o dějová jména: *honec* : *honit* : *hon*, *lovec* : *lovit* : *lov*, *únosec* : *unosit* : *únos*. Příklad fundace/motivace denominativním slovesem poskytuje útvar *veršovec* : *veršovat* : *verš*. Podle J. Zubatého (1945, d. I, s. 155–159) u útvaru *myslivec* jde o podstatné jméno k přídavnému *myslivý* (jako *mudřec* k *moudrý*) s významem chtění. Podle Jungmannova výkladu jde o člověka „myslivě lovícího“ (d. II, s. 525). U útvarů *bitec*, *pitec*, *rytec* můžeme pozorovat zvláštní situaci: hlásková podoba ukazuje k podstatným jménům slovesným *bití*, *pítí*, *rytí*, přičemž formální blízkost k trpným přičestím *bit*, *pít*, *ryt* se neutralizuje aktivním významem činitelských jmen (Dokulil, 1967, s. 57).

V JS jsou doloženy útvary s rozšířenou variantou přípony *-ec*: *-l-ec* (*čekanec*, *visalec*), *-n-ec-* (*čekanec*, *přístanec*), *-v-ec-* (*pěvec*, *vola-vec*). V případě útvaru *tkadlec* lze vydělit podvariantu *-dlec*. V Machek (1968, s. 644) zde připouští starou derivaci od *ťka-dlo* (odtud *d*). V takovém případě by útvar *tkadlec* nebyl fundován slovesem. V sekundární pozici po příponě *-oun* se přípona *-ec* vyskytuje v útvaru *běhounece*.

V našem materiálu z JS jsme zaznamenali výskyt slovotvorných synonym s příponami *-ce*, např.: *bitec* : *bijce*, *tvorec* : *tvorce*, *zprávec* : *zprávce*; *-č*, např.: *brusec* : *brusič*, *dojec* : *dojič*, *plavec* : *plavač*; *-ník*, např.: *kadeřec* : *kadeřník*; *-tel*, např. *chodec* : *choditel*, *únosec* : *unositel*.

Slovotvorný typ s příponou *-ník*

Původ tohoto slovotvorného typu činitelských jmen musíme hledat v kategorii jmen označujících nositele vlastnosti (Dokulil, 1967, s. 65). Podle Fr. Trávníčka (1949, s. 201, 209) tato činitelská jména vznikla příponou *-ík* z adjektiv na *-ný*. M. Dokulil s tímto stanoviskem nesouhlasí, protože těžko lze prokázat, že jména tvořená příponou *-ník* skutečně vznikla z přídavných jmen: důvodem je skutečnost, že

v četných případech nelze doložit příslušná přídavná jména na *-ný*. Podle jeho názoru přesněji řeší otázku původu těchto útvarů autoři historické mluvnice polského jazyka: formant *-ník* byl podle nich vydělen ze substantiv, která měla před vlastní příponou *-ik* adjektivní příponu *-n* (viz Dokulil, 1967, s. 65). Podle Historické mluvnice češtiny (1986, s. 255) přípona vznikla spojením *n*-ového formantu deverbálních a desubstantivních adjektiv se sufixem *-ik* sloužícím k odvozování jmen nositelů vlastnosti.

V materiálu z JS jsme zaznamenali 219 útvarů činitelského významu s příponou *-ník*, které jsou odvozeny přímo od sloves (*opatrovník*) nebo od dějových jmen (*výplatník*). Na základě našeho materiálu lze říci, že v JS je u toho typu nejproduktivnější tvoření od sloves na *-ovat*. Výskyt paralelní motivace (i k dějovému jménu, které je neutrální po vidové stránce) vede k „necitlivosti“ činitelských jmen na *-ník* k vidu fundujícího slovesa, srov.: *příjemník*, *slibník*, *výmluvník*, *nástupník*, *odstupník*. Činitelská jména tohoto ST lze častěji vztahovat k slovesům nedokonavým, i když v JS jsou i útvary, které se opírají o slovesa dokonavá, srov.: *navodit* : *návodník*, *opovědět* : *opovědník*, *poradit* : *poradník*, *potupit* : *potupník*, *pozlatit* : *pozlatník*, *přemýtit* : *přemýtník*, *přimluvit* : *přimluvník*.

Přípona *-ník* přistupuje k infinitivnímu kmeni slovesa. Útvary se odvozují od:

- a) slovesa na *-ovat*, např.: *cestovník*, *darovník*, *drancovník* aj.
- b) sloves na *-at*, např.: *dělník*, *nákladník*, *prokopník*, *řezník* aj.
- c) sloves na *-it*, např.: *činník*, *chválník*, *nápravník* aj.
- d) sloves na *-et/-ět*, např.: *předpovědník*, *opovědník* aj.
- e) sloves s minulým kmenem bez přípony: *prádník*.

Náš materiál dokládá i útvary odvozené od sloves cizího původu (zvl. německého), např.: *handlovník* : *handlovat*, *vandrovník* : *vandrovat*, *trefník* : *trefit*, *šperkovník* : *šperkovat* aj. U útvaru *božník* Jungmann uvádí ruské sloveso *božit'*. Od sloves denominativních jsou útvary *sněmovník* : *sněmovat* : *sněm*, *veršovník* : *veršovat* : *verš*.

V materiálu se vyskytují útvary, které ukazují na možnou paralelní motivaci : mohou se opírat jednak o slovesa, jednak o dějová jména,

např.: *besedník* : *besedovat* : *beseda*, *cestovník* : *cestovat* : *cesta*, *darovník* : *darovat* : *dar*, *nákladník* : *nakládat* : *náklad*, *nástupník* : *nastupovat* : *nástup* aj. Rozšířenou variantu přípony *-ník*, a to *-ovník*, lze vydělit u útvarů s fundací/motivací slovesy s minulým kmenem na *-ova* (a to vzhledem k dějovému jménu): *boj* : *bojovník*, *cesta* : *cestovník*, *dar* : *darovník*. Pokud útvary vztahující se k dějovým jménům na *-ba* (*dražebník* : *dražba*, *prosebník* : *prosba*, *sázebník* : *sazba*, *žalobník* : *žaloba*) chápeme jako odvozené od sloves *dražit*, *prosit*, *sázet*, *žalovat*, pak bychom mohli vydělit variantu *-ebník* : tato varianta však se nikde s jednoznačnou motivací nevyskytuje, a proto takovou interpretaci odvození nelze považovat za adekvátní (viz Dokulil, 1967, s. 69).

Z našeho výkladu vyplívá, že u ST činitelských jmen s příponou *-ník* lze pozorovat kolísání v motivaci, a to zejména *útvár* : *sloveso*, *útvár* : *dějové jméno*, *útvár* : *přídavné jméno* na *-ný/-ní*. V případech, kde se vyskytuje motivace přídavným jménem, lze příslušné deriváty chápat jako názvy nositelů vlastnosti. Tak např. u útvaru *výmluvník* lze říci, že se vztahuje k přídavnému jménu *výmluvný* : v důsledku toho náleží derivát ke kategorii nositelů vlastnosti a jen podmíněně ho lze zařadit do kategorie činitelských jmen. Útvár *násilník*, který se vztahuje k *násilí* i k *násilný*, také patří spíše do kategorie nositelů vlastnosti.

V JS se vyskytují slovtvorná synonyma na *-tel*, *-č*, *-ce*, *-ec*, zřídka na *-ák*, *-ař*, *-íř*, *-ěř*, *-l*, např. *cestovník* : *cestovatel*, *nápravník* : *napravitel*, *pracovník* : *pracovatel*, *pronásledovník* : *pronásledovatel*, *spisovník* : *spisovatel*, *nálezník* : *nalezač*, *prokopník* : *prokopač*, *pitevník* : *pitvač*, *darovník* : *dárce*, *nástupník* : *nástupce*, *věštník* : *věštec*, *brusník* : *brusák*, *barevník* : *barvíř* aj. V několika případech jsme zaznamenali příponu *-ník* v sekundární pozici po *-tel*: *jednatelník*, *pozivatelník*, a po *-taj*: *ratajník*.

Slovtvorný typ s příponou *-ák*

V JS jsme zaznamenali 72 jednotky činitelského významu, z čehož vyplývá, že jde o slovtvorný typ relativně málo produktivní. Deriváty pojmenovávají osoby podle jejich nápadné činnosti, chápané

jako vlastnost. Podle významu náleží útvary toho ST spíš k názvům nositelů vlastnosti, liší se však od nich tím, že jako vlastnost osoby se chápe příznak probíhající v čase (Dokulil, 1967, s. 72).

Materiál ukazuje, že jednotky jsou fundovány slovesem nedokonavého vidu. Přípona *-ák* přistupuje k slovesům s minulým kmenem na *-a-*, na *-i-*, v ojedinělých případech na *-e-/ě-* nebo s kmenem s nulovou příponou. Silně převažuje počet derivátů od sloves s minulým kmenem na *-a-* (58 z celkového počtu 72), např.: *bublák, divák, hlasák, prchák, škrabák, štípák, tulák, žebrák, brusák, chodák, zabiják, biják, piják* aj. Rozšířenou variantu *-l-ák* lze vydělit u útvarů *kuřlák* a *přadlák*.

Jednotkám tohoto ST konkurují v JS slootovorná synonyma s příponou *-č*, *-ce*, *-l*, *-oun*, *-a*, např.: *brusák : brusič, divák : divač, klamák : klamač, orák : oráč, biják : bijce, prchák : prchal, mumlák : mumloun, chechták : chechta* aj.

Slootovorný typ s příponou *-čí*

Tento ST byl zastoupen především v staroslověně. Příčinu slabé životaschopnosti tohoto ST M. Dokulil (1956, s. 74) hledá v okolnosti, že podstatná jména na *-čí* nebyla výrazná, neboť hláskově splývala s druhově přívlastňovacími jmény přídavnými, tvořeními k činitelským jménům na *-ec* a *-ce*.

Materiál z JS dokládá 30 jednotek a deriváty nelze užít v činitelském významu v e vlastním smyslu slova. Pro většinu jednotek s příponou *-čí* je podstatné, že podléhají významové specifikaci (Dokulil, 1967, s. 59). Část odvozenin, která si slootovorný činitelský význam zachovala, pojmenovává osobu podle funkce, obvykle podle povolání, např. *výběřčí, popravčí, krejčí* (i *krajčí*), *varčí*. Útvary, které podlely významové specifikaci, pojmenovávají osobu, která se danou činností zabývá: specifiku jejich významu lze konstatovat při konfrontaci s činitelskými jmény s příponou *-ec* a *-ce*, která jsou často uváděna vedle nich, např.: *zprávčí : zpráve, výmluvčí : výmluvce, střelčí : střelec, příjemčí : příjemce, průvodčí : průvodce, plavčí : plavec, lovčí : lovec, mluvčí : mluvce/mluvec* aj.

Činitelská jména s příponou *-ec* nebo *-ce* pojmenovávají osobu podle činnosti, kterou vykonává (nebo vykoná) a na kterou ukazuje fundující sloveso. U činitelských jmen s příponou *-čí* jde o pojmenování osob podle činnosti charakteristické (nebo podle funkce, kterou je osoba pověřena).

Fundující slovesa jsou vesměs vidu nedokonavého, pouze u jednotek *příhončí, přimluvčí, smluvčí, výmluvčí* je fundující sloveso dokonavé. Přípona přistupuje k slovesnému základu bez kmenotvorné přípony. O alternaci základu *kraj-/krej-* lze mluvit u jednotky *krejčí* (Jungmann uvádí i *krajčí*). Kromě toho pozorujeme dvě alternace, vyplývající ze starších rozdílů v kvantitě: *ou/u* (*smlouvat : smluvčí, namlouvat : námluvčí*), *i/je (ě)* (*příjímat : příjemčí, vybírat : výběřčí*). O souhláskové alternaci na konci základu lze mluvit například v případech *ň/n* (*nahončí, příhončí, hončí*) a *ř/r* (*vařit : varčí*).

U útvarů tohoto ST lze pozorovat paralelní motivaci: jednak se opírají o slovesa, jednak o dějová jména, např.: *lovčí : lovit : lov, hončí : honit : hon, popravčí : popravít : poprava, smluvčí : smlouvat : smlouva*. Nejasnou strukturu má jednotka *kočí*, o které se M. Dokulil (1967, s. 61) domnívá, že je převzatá z maďarštiny. Konkurenční vztahy jsme zaznamenali s příponami *-ník*, *-tel*, *č*, *-l*, např.: *nákladčí : nakladač : nakladatel : nákladník, namluvčí : namlouvač : namlouval, střelčí : střelník, zovčí : zváč*.

Slootovorný typ s příponou *-ář/-ář*

Činitelská jména s příponou *-ář/-ář* tvoří nevelkou skupinu. V JS jsme zaznamenali 60 jednotek. Mnohem významnější je tvoření konatelských jmen s touto příponou. Útvary jsou fundovány slovesy nedokonavého vidu : od slovesa dokonavého je utvořen pouze *podkovář* (pokud ovšem nejde o derivát od substantiva *podkova*). Jungmann na příslušném místě ovšem uvádí sloveso *podkovati* (dok.) s výkladem „pospod kovati“ (d. III, s. 174). Přípona přistupuje k slovesům s minulým kmenem na *-a-*, *-i-*, nebo *-ova-*. Od sloves typu *tisknout : tiskař*, např.: *hvězdař, klepař, kovař, latař, klopotař, podkovař* aj.

V materiálu jsme zaznamenali výskyt konkurence přípon *-tel*, *-č*, *-ce*, *-ník*, např.: *osnovař* : *osnovatel*, *dojčár* : *dojič*, *latař* : *latač*, *osnosvař* : *osnovač*, *kradař* : *kradce*, *klevetář* : *klevetník* aj.

Slovotvorný typ s příponou *-íř/-ýř*, *-ěř*

Tvoření činitelských jmen příponou *-íř* a jejími variantami je doloženo v JS poměrně zřídka. Formanty mají dvojí povahu : na jedné straně mají domácí hláskovou podobu (s typickou českou souhláskou *ř*) a souvisí s již domácí příponou *-ař/-ář*, na druhé straně se spojují většinou s cizími základy. Příponu *-íř/-ýř* a *-ěř* lze v jistém smyslu považovat za přechod mezi domácím formantem *-ař/-ář* a cizím *-ír/-ýr*, *-ér* (Dokulil, 1967, s. 86). Jde o přípony přejaté z němčiny, ale na rozdíl od přípony *-ař/-ář*, která ve slovanských jazycích již dávno zdomácněla a nepociťuje se jako cizí (Lekov, 1958, s. 29; Dokulil, 1967, s. 140), u přípon *-íř/-ýř*, *-ěř* vědomí o jejich cizosti trvá dodnes.

V JS jsme zaznamenali 45 jednotek tohoto ST derivovaných od sloves. Fundující slovesa často jsou německého původu, např.: *šancér* : *šancír* : *šancovat*, *špincír* : *špincovat*, *vexlíř* : *vexlovat*. Slovesem domácího původu jsou fundovány například útvary *krejcír*, *kujír*, *lichotír*, *mučír*.

1. Varianty *-íř/-ýř* (22) – k této variantě patří útvary odvozené od sloves :

- a) s minulým kmenem na *-i-* : *lichotír*, *mucír*, *švabír* aj.
- b) s minulým kmenem na *-ova-* : *špincír*, *šrotýř*, *vexlíř* aj.
- c) s minulým kmenem na *-a-* : *bajír* : *bajat*
- d) s minulým kmenem na *-e/-ě-* : *spouštír* : *spouštět*

U této skupiny činitelských jmen jsme zaznamenali pouze ojedinelý výskyt slovotvorných synonym. Slovotvorná synonyma jsou doložena u útvarů *krejcír* : *krejčí*, *mučír* : *mučitel*, *pastír* : *pastucha*, *pradlíř* : *pradlec*, *prádlíř* : *prádlí* : *prádlec*.

O paralelní motivaci lze mluvit u útvaru *barvíř* : může se opírat jednak o slovesa *barvit*, jednak o podstatné jméno *barva*.

2. Varianta *-ěř* (23) – jde o činitelská jména, která jsou z velké části jen stylistickými variantami činitelských jmen na *-íř/-ýř* (Dokulil, 1967, s. 85).

Téměř u všech útvarů na *-ěř* jsou doloženy i útvary na *-íř/-ýř* : *braděř* : *bradyř*, *malěř* : *maliř*, *tancěř* : *tancír* aj. Převažuje počet útvarů odvozených od sloves nedokonavých s minulým kmenem na *-ova-*. Řídčeji jsou tato substantiva fundována slovesem s minulým kmenem na *-a-* (*kověř* : *kovýř*) nebo slovesem s minulým kmenem na *-i-*. Jako u substantiv na *-íř/-ýř* lze i útvarů s příponou *-ěř* často mluvit o paralelní motivaci: mohou se opírat o slovesa nebo o podstatná jména, např.: *braděř* : *bradit* : *brada*, *dynchěř/dynchýř* : *dynchovat* : *dynch*, *mandlěř/mandlíř* : *mandlovat* : *mandl* aj.

Závěr

V centru naší pozornosti bylo tvoření činitelských jmen (nomina agentis) v češtině na materiálu ze *Slovníku česko-německého* Josefa Jungmanna (d. I–V, 1835–1839). Při analýze excerpovaného materiálu jsme vycházeli z onomaziologické teorie českého lingvisty M. Dokulila a v souladu s touto teorií jsme tento rozsáhlý materiál uspořádali podle slovotvorných typů.

Činitelské názvy osob představují velmi početnou skupinu substantiv. Příčinou je možnost širokého využití činitelských sufixů vzhledem k jejich snadnému spojování s několika slovesnými typy, se základy adjektiv a dějových substantiv.

Nejčteněji jsou v JS představeny slovotvorné typy (ST) s příponou *-tel* a *-č*, dále pak ST s příponou *-ník*, *-ce*. Tvoření činitelských jmen s příponou *-tel* bylo živé a produktivní po celý historický vývoj češtiny a v době národního obrození došlo k jeho rozšíření. Z analýzy materiálu vyplývá, že ST činitelských jmen s příponou *-č* je velmi produktivní a spolu s činitelskými jmény s příponou *-tel* tvoří jádro kategorie nomina agentis v JS. Činitelská jména s příponou *-ce* mohou být odvozována od sloves (dokonavých i nedokonavých) a dějových jmen (v tomto případě je lze chápat jako čistá desubstantiva a řadit je do kategorie konatelských jmen). Podle sémantiky odvozeniny ukazují na

osobu podle oboru činnosti (resp. funkce). Významový vidový rozdíl fundujícího slovesa je neutralizován. V materiálu jsme zaznamenali výskyt slovotvorných synonym s příponou *-tel*, *-č*, *-ník*, *-ec*. U ST činitelských jmen s příponou *-ník* lze pozorovat kolísání v motivaci, a to zejména útvar : sloveso, útvar : dějové jméno, útvar : přídavné jméno na *-ný/-ní*. V případech, kde se vyskytuje motivace přídavním jménem, lze příslušné deriváty chápat jako názvy nositelů vlastností. Vyskytují se slovotvorná synonyma na *-tel*, *-č*, *-ce*, *-ec*. ST činitelských jmen s příponou *-ák* je málo produktivní. Materiál ukazuje na větší konkurence ostatních činitelských přípon a výskyt slovotvorných synonym je větší. U útvarů ST s příponou *-čí* lze pozorovat paralelní motivaci: jednak se opírají o slovesa, jednak o dějová jména. Konkurenční vztahy jsme zaznamenali s příponami *-ník*, *-tel*, *-č*. Činitelská jména s příponami *-ař/-ář* tvoří nevelkou skupinu – mnohem významnější je tvoření konatelských jmen s touto příponou.

Literatura

- BAJEC, A. (1950). *Besedotvorje slovenskega jezika*, I. Lubljana: Slovenska akademija.
- ČERMÁK, Fr. (1990). *Syntagmatika a paradigmatica českého slova*, II. *Morfologie a tvoření slov*. Praha: UK.
- DOKULIL, M. (1956). Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce. *Naše řeč*, 39, 59–75, 123–146.
- DOKULIL, M. a kol. (1967). *Tvoření slov v češtině. Odvozování podstatných jmen*. Praha: ČSAV
- GALABOV, I. (1968). Nastavkata *-telъ* i vaprosat za starite ezikovi vrazki na praslavjanski. *Izvestiya na Instituta po balgarski ezik*, 16, 55–63.
- HAUSER, P. (1978). *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- KRAVČUK, R. V. (1957). K istorii sufixa *-č* v češskom jazyke (XIV–XVI vv.). *Studia Slavica*, 3, 261–277.
- LEKOV, I. (1958). *Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavjanskite ezici*. Sofia: Izd. BAN.
- MACHEK, V. (1927). Nejstarší skupina slovanských jmen s příponou *-tel*. *Listy filologické*, 54, 233–238.
- MACHEK, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- MČ I. (1986). *Mluvnice češtiny*, díl I. Praha: Academia.

- ŚLAWSKI, Fr. (1963). *Slowotwórstwo bułgarskie na tle prasłowiańskim*. In *Z polskich studiów slawistycznych* (seria 2, s. 79–91). Warszawa.
- ŠLOSAR, D. (1982). Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A*, 30, 131–142.
- TRÁVNÍČEK, Fr. (1949). *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha: Vyd. Melantrich.
- VONDRÁK, W. (1906). *Vergleichende Slawische Grammatik*, I, II. Göttingen.
- ZUBATÝ, J. (1945). *Studie a články. I–II 1945–1949*. Praha: Vyd. Česká akademie věd a umění.